

De analyse is gebaseerd op literatuur, de *Handelingen* en gesprekken met oud-bewindslieden. Die gesprekken hebben aardige inkijkjes in het departementale bedrijf opgeleverd, maar met de manier waarop hij ermee is omgegaan, wekt Engels de schijn zijn gesprekspartners op hun woord te vertrouwen. Onvoldoende heeft hij er acht op geslagen dat hij hier te doen heeft met een type dat, althans in Nederland, de hinderlijke neiging vertoont om achteraf de problemen te bagatelliseren en in oordelen over ex-collega's mild te zijn; de soms gespannen verhoudingen van weleer worden dan toegedekt met beleefdheidsformules. De historicus, behept met een gezonde dosis wantrouwen, zou zich in zulke gevallen juist geprikkeld voelen tot archiefonderzoek. Engels daarentegen neemt de gesprekken zonder meer als uitgangspunt voor de analyse, zoals hij ook bijvoorbeeld in het fameuze geval van Luns en Beyen al te gemakkelijk Beyens lezing in diens memoires volgt — met Luns heeft Engels niet gesproken!; waarom niet, blijft in het duister — dat de constructie van twee koetsiers op de bok van buitenlandse zaken wel lastig, maar toch werkbaar was. Wie echter wel eens in de archieven heeft geneusd, weet dat Beyen Luns aanvankelijk als het ware naar het leven heeft gestaan, Luns al na een paar maanden dreigde met heengaan en minister-president Drees eraan te pas moest komen om de heren in het gareel te krijgen.

Ondanks deze kritiek vind ik dat de niet-historicus Engels een heel behoorlijke gids is bij het zoeken naar een antwoord op de vraag, waarom in een concrete situatie een minister zonder portefeuille nodig was en waarom de ene minister slaagde en de andere faalde.

J. Bosmans

B. Braber, *Passage naar vrijheid. Joods verzet in Nederland 1940-1945* (Amsterdam: Balans, 1987, 152 blz., f25,-, ISBN 90 5018 021 3).

Of een historisch werk nu strikt wetenschappelijke pretenties heeft of— als Brabers *Passage naar vrijheid* — meer journalistiek van opzet is en bestemd voor een breder publiek, in beide gevallen, in sommige opzichten in het tweede geval misschien zelfs wel meer, mag men qua structuur en stijl een logisch en consistent geheel verwachten. Helaas is dat bij Braber lang niet altijd zo.

Zijn boek behandelt de zeker belangwekkende lotgevallen van een kleine groep uit Duitsland afkomstige joden die na de machtsovername van Hitler naar Nederland waren gevlucht. Voordat Nederland bezet werd lieten zij hier waarschuwingen horen tegen het nazi-regime, tijdens de bezetting probeerden zij verzet te plegen en, vooral, veelal met succes uit handen van de Duitsers te blijven. Braber heeft het vrijwel uitsluitend over deze groep personen, die elkaar van een tehuis aan het Amsterdamse Oosteinde kenden. In hoeverre zij representatief waren voor de naar Nederland gevluchte joden en wat hun positie binnen dat tehuis was, wordt in feite niet besproken. Wellicht komt dat omdat Braber zich blijkbaar (een bronnenverantwoording ontbreekt) grotendeels gebaseerd heeft op gesprekken met leden van de groep zelf. In het tweede, tegelijkertijd meest uitgebreide, gedeelte van zijn boek laat hij die mensen direct aan het woord. In het eerste deel, 'de reconstructie' genaamd, schetst Braber hun geschiedenis. Deze opzet heeft tot gevolg dat hetzelfde verhaal, zij het in andere bewoordingen, twee keer verteld wordt. Maar Braber heeft deze scheiding niet consequent doorgevoerd, zodat ook het eerste deel uitspraken van geïnterviewde groepsleden bevat. Braber had er dunkt mij beter aan gedaan zijn gesprekken direct in zijn betoog te verwerken. Daarmee had hij tegelijkertijd hun beweringen

in een nu vaak ontbrekende context kunnen zetten, ze tegen elkaar kunnen afwegen en ze kunnen relativiseren. Braber lijkt als onderzoeker te weinig beseft te hebben dat uitspraken van gesprekspartners uiterst kritisch moeten worden bekeken, al was het alleen al omdat zelden het geheugen nog alles exact op het oorspronkelijke rijtje weet te zetten.

Brabers 'reconstructie' is niet bijzonder overtuigend. Hij heeft ook hier te weinig (wetenschappelijke) afstand tot zijn onderwerp genomen. Verbanden worden gelegd die wellicht voor de onderzoeker duidelijk zijn, maar die voor de lezer uit de lucht komen vallen. Voordat deze de tijd heeft gehad het te beseffen, wordt hij met een 'groep-Oosteinde' geconfronteerd; meteen wordt daarop bovendien de vraag besproken of deze groep al dan niet een 'communistische cel' zou zijn ('nee' antwoordt Braber, zij was geen 'communistische verzetsorganisatie'). Afgezien van het feit dat hier met twee toch niet geheel identieke begrippen wordt gewerkt en afgezien van het feit dat de daarbij gevolgde redenering nauwelijks overtuigen kan, wordt hier bovendien een vraag beantwoord, waarvan de lezer slechts met moeite kan achterhalen waarom deze überhaupt gesteld wordt.

In het hele boek ontbreekt kortom een duidelijke lijn, een logische structuur. Voor de hand liggende vragen (wat was de positie van de hoofdpersonen binnen de groep van Duits-joodse vluchtelingen en wat vervolgens binnen de joodse gemeenschap in Nederland) lijken uit de weg te worden gegaan. Ook hun verzetsactiviteiten worden nauwelijks in een breder kader geplaatst. Nogal wat mensen konden uit het kamp Westerbork worden gesmokkeld, kort voordat ze op transport werden gesteld; onduidelijk blijft of de leden van deze groep de enigen waren die dit deden. In Amsterdam was er enerzijds sprake van contacten met andere organisaties, anderzijds hield men zich daar weer afzijdig van. Tot een duidelijke en kritische analyse komt Braber ook in dit geval niet, waardoor de lezer met steeds meer vragen blijft zitten. Dit wordt bovendien nog in de hand gewerkt doordat de schrijver niet duidelijk maakt wat hij onder bepaalde essentiële en regelmatig gebruikte begrippen verstaat — men denke daarbij ook aan de ondertitel van het boek.

Het is zeker bewonderenswaardig dat Braber een vinger heeft weten te krijgen achter de activiteiten van een groep mensen die tot nu toe in de duisternis gehuld waren gebleven en die zeker de nodige aandacht verdienen. Maar de aanpak van de auteur heeft tot gevolg dat de resultaten van zijn onderzoek in het luchtledige blijven hangen en daardoor eigenlijk niet te meten zijn. Het geheel is daardoor weinig overtuigend, en daarmee doet Braber in feite de mensen te kort die hij — het blijkt uit alles — nu juist zo graag eer wilde bewijzen. Jammer genoeg wordt dit alles dan ook nog ontsierd door bij tijd en wijle slecht of slap taalgebruik. Ondanks zijn goede bedoelingen laat Braber zijn lezer in een donkere steeg staan.

G. van der Ham

G. van den Berghe, *Met de dood voor ogen. Begrip en onbegrip tussen overlevenden van nazikampen en buitenstaanders* (Berchem: EPO, Breda: De Geus [distr.], 1987, 535 blz., f95,-, ISBN 90 6445 694 1).

In zijn dissertatie *Met de dood voor ogen* heeft de Belgische moraaltheoloog Gie van den Berghe het indrukwekkende aantal van 120 ooggetuigeverslagen van Nederlandse, Belgische en Franse overlevenden van concentratiekampen aan een uitgebreid onderzoek onderworpen. Het moge duidelijk zijn dat hij zich hiermee niet alleen aan een ambitieus project maar ook aan een

gevoelig onderwerp heeft gewaagd. Wanneer het om de geschiedenis van de tweede wereldoorlog gaat, kunnen de (historische) gemoederen immers nogal verhit raken. Wie deze beladen periode kritisch benadert, loopt het risico beschuldigd te worden van revisionisme, voorwaar niet de minste beschuldiging. Ook Van den Berghe is dergelijke kritiek niet bespaard gebleven. Volgens de recensent van *NRC Handelsblad* heeft Ludod van Eek, ex-gevangene van Dachau en een bekend Vlaams auteur over de kampen, Van den Berghe onlangs zelfs een 'neo-fascist' genoemd. Daartegenover staan echter ook positieve reacties van oud-gevangenen: Walter Debrock, ere-voorzitter van de Raad van Bestuur van de Vrije universiteit Brussel en ex-voorzitter van de politieke gevangenen van de kampen van Silezië, vond *Met de dood voor ogen* 'een monument van belezenheid, informatie en kritische zin'.

Uiteraard was de auteur zich bewust van het precaire karakter van zijn onderneming. Direct in het begin legt hij dan ook verantwoording af voor de keuze van zijn onderwerp en zijn methode van onderzoek. Hij argumenteert overtuigend — zij het uitvoeriger dan nodig en soms te verontschuldigd — dat het 'categorisch insiderisme', dat inhoudt dat alleen diegenen die zelf behoren tot de bestudeerde groep tot bruikbare kennis en waardevol theoretisch inzicht kunnen komen, tot 'balkanisering van de menswetenschappen' leidt. Alle geschiedschrijving zou hiermee immers zinloos worden. Door de onvergelykbaarheid van hun ervaring te verabsoluteren, maken de overlevenden elke zinvolle communicatie bij voorbaat onmogelijk.

Met zijn 'welwillend kritische' analyse van de ooggetuigeverslagen distantieert hij zich nadrukkelijk van de kritische houding van de 'historische revisionisten'. Hun motieven, intenties en doelstellingen zijn, aldus Van den Berghe, immers niet wetenschappelijk maar ideologisch-politiek van aard. Door de verslagen in hun ervaringscontext te plaatsen en de tekortkomingen, contradicties, 'fouten' en overdrijvingen psychologisch en sociologisch te verklaren, wil hij de revisionisten juist de wind uit de zeilen nemen. In bijna vijfhonderd bladzijden analyseert de auteur de begripskloof, die zou bestaan tussen overlevenden van nazikampen en 'buitenstaanders' en die door sommige oud-gevangenen, waaronder Elie Wiesel en Bruno Bettelheim, zelfs tot 'theorie' is verheven. Overigens twijfelden niet alle overlevenden aan het begripsvermogen van 'buitenstaanders'. Bekende Nederlandse auteurs over de concentratiekampen als Abel Herzberg, Etty Hillesum en Philip Mechanicus, twijfelden in hun verslagen veeleer aan hun eigen vermogen om dat wat zij meemaken adequaat onder woorden te brengen.

Ondanks het feit dat de getuigenissen 'onvermijdelijk onvolledig, ten dele onnauwkeurig en vertekend' zijn, vormen zij 'mits met begrip gebruikt, onvervangbaar materiaal voor de historicus'. Zo deelt Van den Berghe de verslagen in naar de plaats, in of buiten het kamp, en het tijdstip waarop zij tot stand kwamen, in de oorlog, min of meer direct na de oorlog of later. Verder onderscheidt hij verschillende functies die zij voor de overlevenden hebben. De belangrijkste zijn de herdenkings-, de waarschuwings- en de verantwoordingsfunctie. Tenslotte zijn de extremiteit van de kampervaring, de aanpassingsgraad en de sociale positie in het kamp van invloed op de wijze waarop de (ex-)gevangene verslag doet van zijn kampervaring.

De overlevenden hebben veelal een stereotiep beeld van het kampleven gecreëerd, dat tijdens hun internering functioneel was als 'cognitieve overlevingsstrategie'. Maar toen velen dit beeld ook na de oorlog in stand hielden, werd het een obstakel in de communicatie. Bovendien waren de verwachtingen van hen die de nazi-kampen overleefden zo utopisch, dat de terugkeer wel moest tegenvallen. De realiteit was veel minder rooskleurig dan zij tijdens hun gevangenschap wilden en konden geloven. De geringe aandacht voor hun ervaringen, de Koude Oorlog, de perikelen rond de zuivering en de oplevingen van het antisemitisme vormden te zamen een

bittere teleurstelling en de ontgoocheling onder hen was groot. Sommige overlevenden raakten er langzaam maar zeker van overtuigd, dat het uitblijven van een betere wereld te wijten was aan onbegrip of zelfs onwil. De begripskloof komt volgens Van den Berghe regelrecht voort uit de spanning tussen utopie en realiteit en heeft de vorm en de inhoud van de communicatie met buitenstaanders beïnvloed. Het is dan ook niet juist alleen hen verantwoordelijk te stellen voor de moeizame communicatie.

Van den Berghe concludeert dat schuldgevoelens centraal staan in de relatie tussen 'insiders' en 'outsiders'. Het schuldgevoel waardoor veel overlevenden van de nazi-kampen worden geplaagd, wordt aangewakkerd door onbezonnen voorspellingen van buitenstaanders over hun heldhaftig gedrag in vergelijkbare situaties. Aan de andere kant stellen sommige ex-gevangenen de 'buitenstaanders' verantwoordelijk voor het niet in vervulling gaan van hun onrealistische verwachtingen. Een open dialoog is nodig, aldus de auteur, omdat blijven hameren op de onoverdraagbaarheid en onbegrijpelijkheid van de kampervaring ondoelmatig is en zelfs een averechts effect kan hebben.

De lezer moet over het nodige doorzettingsvermogen beschikken om zich een weg te kappen door een wel erg dicht woud van ingewikkelde en lange zinnen. Van den Berghe bedient zich royaal van sociologisch en psychologisch jargon en vervalt geregeld in herhalingen. Hoewel dit de toegankelijkheid van het proefschrift niet bevordert, is de verdienste van het onderzoek overigens buiten kijf. Het is een belangrijke aanzet tot een wetenschappelijk verantwoorde behandeling van ooggetuigeverslagen over de nazi-kampen. Meer in het algemeen is het ook een bijdrage aan het debat over de bruikbaarheid van ego-documenten als historische bron. Met de toekenning van de Provinciale Prijs voor Geschiedenis van Oost-Vlaanderen 1987 heeft Van den Berghe de erkenning gekregen die hij verdient.

C. Kristel

J. H. J. van den Heuvel, D.M. Ligtermoet, *Burgemeesters tussen wanorde en wederopbouw. Het naoorlogse herstel van het openbaar bestuur in de provincie Zeeland* (Middelburg: Den Boer, 1987, 217 blz., f32,50, ISBN 90 70027 97 6).

Een van de grootste problemen, waarvoor de Nederlandse regering in Londen zich zag gesteld, was het uitstippelen van het beleid voor een spoedig herstel van het openbaar bestuur na de bevrijding. Van den Heuvel en Ligtermoet, beiden verbonden aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, de eerste als hoogleraar politicologie en de tweede als medewerker van het Instituut voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek en onderwijs, hebben naar de concrete uitwerking van dat beleid een case-study verricht op het lokale niveau in de provincie Zeeland. Kern van de hele problematiek van de wederopbouw van de plaatselijke bestuursvoorziening bleek in de praktijk al heel gauw te liggen bij de zuivering van het burgemeesterscorps en zo zijn de twee onderzoekers ertoe gekomen om zich vooral daarop te concentreren.

Een case-study dus. Toch bestaat het boek voor het merendeel uit een behandeling van de beleidsvoornemens, zoals neergelegd in de wetsbesluiten over de bestuursvoorzieningen en de zuivering. Drie van de vijf hoofdstukken zijn hieraan gewijd en ook al wordt uiteengezet, hoe de uitvoering van een en ander in Zeeland was gedacht, lijkt dat een beetje veel van het goede, omdat men voor deze algemene thematiek inmiddels elders uitstekend terecht kan. Maar de uitvoerigheid bewijst wel haar diensten bij het begrijpen van de feitelijke gang van zaken, die